

KONFERENCJA „PIOTR SKARGA SJ I KULTURA
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO 1612–2012”
(WILNO 11–12 PAŹDZIERNIKA 2012)

JOLANTA RZEGOCKA*

U schyłku swego życia ksiądz Piotr Skarga, kaznodzieja królewski, spędził dwa lata w Wilnie z dworem królewskim podczas trwającej kampanii moskiewskiej Zygmunta III Wazy. Były to dwa niezwykle intensywne lata w historii Rzeczypospolitej i stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Skarga przeżył wówczas wielki pożar miasta w roku 1610, rok później przyglądał się uroczystej procesji na Boże Ciało, tradycyjnie organizowanej przez wileńskie Bractwo Bożego Ciała – słyszał też zapewne o akcie profanacji hostii przez kalwinistów podczas procesji, konieczności powtórzenia procesji, i o zburzeniu w odwiecie zboru kalwińskiego w tym samym roku. Towarzysząc królowej Konstancji i królewiczowi Władysławowi, Piotr Skarga śledził też bacznie kampanię smoleńską Zygmunta III, by w lipcu 1611 roku wygłosić okolicznościowe *Na moskiewskie zwycięstwo kazanie* w akademickim kościele Świętych Janów.

Wyjeżdżając z Wilna 1 września 1611 roku, Piotr Skarga zbierał obfite owoce swojej wcześniejszej działalności w Wilnie, w okresie gdy był pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej (1579–1584). W tym wczesnym okresie wileńskim Skarga rozwinął działalność duszpasterską, głosząc kazania eucharystyczne, a następnie zakładając w 1573 roku Bractwo Bożego Miłosierdzia. Działał na rzecz unii z prawosławiem, drukując w 1577 roku w Wilnie dzieło *O jedności Kościoła Bożego*. Prowadził polemikę z protestantami, rozpoczynając słynną „bibliomachię” z przywódcą kalwinistów wileńskich, Andrzejem Wolanem. Tłumaczył i inicjował tłumaczenia dzieł katolików prześladowanych za wiarę w Anglii. Oto po wielu latach widział jak kwitło jego dzieło: prężnie rozwijała się nowo powstała prowincja litewska Towarzystwa Jezusowego, kończono budowę kościoła oo. Jezuitów pod wezwaniem św. Kazimierza, biskupem wileńskim był Benedykt Woyna, dawny uczeń Skargi z czasów kolegium, Bractwo Bożego Ciała utrzymało nurt eucharystyczny w pobożności katolików wileńskich, a profesorowie i absolwenci Akademii Wileńskiej zasilali grono wykładowców w nowo powstałych kolegiach i domach jezuickich w Krozach, Połocku, Rydze i Dorpacie.

Działalność Piotra Skargi rozpięta między Krakowem i Wilnem jest kwintesencją bogactwa myśli i aktywności, która była możliwa w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jakkolwiek kontrowersyjne wydawać się wówczas mogły pomysły Skargi na unię z prawosławiem, postulowane przez niego wzmocnienie władzy królewskiej czy kazania głoszące bliski upadek Rzeczypospolitej uważanej przez jej twórców za najlepszy ustrój pod słońcem – jego postawa, dorobek pisarski i zapoczątkowane przez niego instytucje samopomocy zasługują na dalsze wnikliwe badania zarówno ze strony polskiej, jak i litewskiej, są bowiem wspólnym dziedzictwem Polski i Litwy. Takie założenie towarzyszyło organizatorom międzynarodowej konferencji naukowej w Wilnie w dniach 11–12 października 2012 roku, zatytułowanej „Piotr Skarga SJ i kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego 1612–2012”. Głównymi organizatorami konferencji były: Instytut Literatury i Etnografii

* Jolanta Rzegocka – dr, adiunkt na Wydziale Nauk Społecznych w Wyższej Szkole Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie.

Litewskiej, Prowincja Litewska Towarzystwa Jezusowego, Uniwersytet Wileński oraz Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, przy wsparciu Litewskiej Rady Naukowej oraz Instytutu Polskiego w Wilnie. Sesje plenarne były poświęcone wybranym wątkom w twórczości pisarskiej i działalności duszpasterskiej Piotra Skargi, jak też różnym kartom jego pobytu w Wilnie. Konferencji towarzyszyła wystawa zatytułowana „W służbie Bogu, ojczyźnie i ludziom”, prezentująca wileńskie wydania dzieł Piotra Skargi ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Dodać należy, że liczne skargiana przechowywane są również w Bibliotece Wróblewskich oraz w Litewskiej Bibliotece Narodowej im. Martynasa Mažvydas w Wilnie.

W kazaniu wygłoszonym podczas mszy św. na otwarcie konferencji prowincjał Litewskiej i Łotewskiej Prowincji Jezuitów, o. Gintaras Vaitkus, podkreślił aktualność myśli i dzieła Piotra Skargi w rozpoczynającym się właśnie Roku Wiary ogłoszonym przez Benedykta XVI. W tym kontekście niezwykle ważne staje się głoszenie słowa Bożego, docieranie do odbiorcy w trosce o pomnożenie wiary i zbawienie, a więc również znalezienie odpowiedniego języka i formy, która taką treść udźwignie. Przykład Piotra Skargi, kaznodziei, duszpasterza i polemisty pokazuje z perspektywy historycznej jak należy wpływać na rzeczywistość, dobierając zarówno odpowiednią formę działalności, jak i wypowiedzi, zachowując jednocześnie wierność wartościom nadrzędnym.

Piotr Skarga ma swoich wnikliwych badaczy w gronie historyków literatury i kultury na Litwie, o czym świadczą niezwykle inspirujące wystąpienia naukowców litewskich oraz dyskusje, które poruszały się zarówno wokół szczegółowych kwestii merytorycznych, jak i wydawniczych. I jakkolwiek Rimvydas Petrauskas, znany mediewista litewski, przewodniczący pierwszej sesji, narzekał na nieobecność Skargi w świadomości młodzieży litewskiej, należy mieć nadzieję, że niedawna sesja, poza pomnożeniem dorobku badawczego, przełoży się też na spopularyzowanie dorobku Piotra Skargi na Litwie. W litewskiej perspektywie badawczej najbardziej cenne wydaje się osadzenie pism Skargi w kontekście nieco wcześniejszych lub współczesnych mu pism religijno-polemicznych oraz politycznych, powstających w Wielkim Księstwie Litewskim (prof. Eugenija Ulčinaitė), dokładne i wielostronne zbadanie jego dorobku wileńskiego (dr Liudas Jovaiša) oraz analiza fundamentalnej polemiki Skargi z Andrzejem Wolanem i jej znaczenia dla rozwoju tolerancji religijnej zarówno w Rzeczypospolitej, jak i w ówczesnej Europie (dr Kęstutis Daugirdas). Badania te bowiem z jednej strony potwierdzają i porządkują naszą wiedzę na temat myśli politycznej Piotra Skargi, jego poglądów na państwo i Kościół, a z drugiej strony pokazują w jakim stopniu spadkobiercy Wielkiego Księstwa Litewskiego przyswoili dorobek Piotra Skargi. Profesor Ulčinaitė, litewska tłumaczka nie wydanych jeszcze *Kazań sejmowych* Piotra Skargi, wybitna znawczyni piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, podkreśliła, że jako kaznodzieja królewski, Piotr Skarga nie opuścił ani jednej sesji Sejmu Rzeczypospolitej, a pojęcie „dobra wspólnego” było kluczowym elementem spajającym jej omówienie pism politycznych Skargi dotyczących naprawy państwa pisanych w Wielkim Księstwie. Wydaje się więc, że pojęcie „dobra wspólnego” nie tylko w sensie historycznym czy politycznym, ale też w sensie dbałości o dorobek piśmiennictwa Rzeczypospolitej staje się ważnym motywem działalności naukowej historyków litewskich oraz współpracy naukowej polsko-litewskiej.

Dodać należy, że profesor Ulčinaitė dokonała wyboru i tłumaczenia na łacinę sentencji umieszczonej na kamiennym portalu bramy wjazdowej w części południowej odbudowanego Zamku Książęcego w Wilnie. Jest to sentencja wyjęta z dzieła Augustyna Rotundusa (ok. 1520–1582), sekretarza ostatniego Jagiellona, doktora praw, humanisty oraz wójta Wilna, w domu którego spotkał się Piotr Skarga ze swoim przyszłym adwersarzem, kalwinistą Andrzejem Wolanem. Oryginalna sentencja Rotundusa z *Rozmowy Polaka z Litwinem* brzmi: „rzecz pospolita nic inszego nie jest, jedno zjednoczenie ludzi pod jednym Bogiem, prawem, panem na pospolity pożytek patrzących i oń się sam starających”. Pani profesor postawiła więc tutaj na opis wspólnoty ludzkiej działającej dla dobra wspólnego, wspólnoty dwóch narodów, które niebawem przystąpią do wzmocnienia wzajemnej więzi politycznej.

Na szczególną uwagę zasługują próby osadzenia pism Piotra Skargi w kontekście europejskim i analiza działań Skargi służących włączeniu wydarzeń i idei wypracowanych w ówczesnej Europie w obieg krajowy. Pani profesor Nowicka-Jeżowa przedstawiła jezuicki projekt osadzenia kultury Rzeczypospolitej w rzeczywistości potrydenckiej, stawiającej na poszukiwanie nowego języka i form przekazu treści religijnych. Pani profesor Irena Vaišvilaitė omówiła natomiast *Żywy świętych* Skargi w kontekście potrydenckiej tradycji hagiograficznej, wskazując na wagę narodowych list świętych i męczenników w rzeczywistości kontrreformacyjnej. W tym kontekście niezwykle ciekawy wydaje się dwugłos prof. Jana Okonia i dr. Mintautasa Čiurinskasa, wydawcy żywotów św. Kazimierza w tłumaczeniu na język litewski, dotyczący udziału Piotra Skargi w szerzeniu kultu św. Kazimierza Jagiellończyka. Analiza retoryczno-literacka żywotu św. Kazimierza przeprowadzona przez dr. Čiurinskasa w zestawieniu z opisem wileńskich uroczystości kanonizacyjnych i translacyjnych z roku 1604, została niejako uzupełniona przez profesora Okonia tezą o maryjnym rysie religijności Jagiellonów i wykreowaniu przez Skargę wizerunku św. Kazimierza, jako „niekrwawego męczennika”, który pomimo zabiegów Skargi przeniknął jedynie do kultury wysokiej.

Wspomniane już wystąpienie dr. Kęstutisa Daugirdasa z Moguncji dotyczące polemiki Skargi z Andrzejem Wolanem w wymiarze europejskim oraz analiza retoryczna pierwszego w tej polemice dzieła Skargi *Siedm filarów* (1582) przeprowadzona przez prof. Dariusza Chemperka, pokazały jak dyskusja międzywyznaniowa rozpoczęta przez obywateli Rzeczypospolitej w wileńskim domu Augustyna Rotundusa przeniosła się na scenę europejską, dotyczyła bowiem kwestii jedności wiary i umocnienia państwa. Wystąpienia te poruszyły również kwestię udziału protestantów, a szczególnie kalwinistów, w debacie publicznej w Rzeczypospolitej, obecności ich dzieł na dworze królewskim oraz kontrowersji wokół kultuwowania pamięci Mikołaja Radziwiłła Czarnego i jego syna Mikołaja Krzysztofa Sierotki, w czym Piotr Skarga miał swój udział.

Jednym z powtarzających się wątków konferencyjnych była popularność kaznodziejstwa Piotra Skargi zarówno wśród jego współczesnych, jak i w późniejszych wiekach. Jakkolwiek nie jest to nowy temat, to jednak referat dr. Magdaleny Ślusarskiej dobitnie wykazał „długie trwanie” kazań Skargi i modeli retorycznych przez niego wypracowanych w epoce stanisławowskiej, a w osobie biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego widzimy wręcz promotora kaznodziejstwa Skargi w diecezji wileńskiej. Ustalenia te są o tyle ciekawe i nowatorskie, o ile jesteśmy skłonni przypisywać „odkrycie Skargi” dziewiętnastemu stuleciu, czemu badania dr. Ślusarskiej wyraźnie przeczą. Kontynuując temat kaznodziejstwa Skargi, dr. Viktorija Vaitkevičiūtė oraz dr. Katarzyna Kiszkiwicz szczegółowo omówiły strukturę retoryczną i argumentację w kazaniach pogrzebowych oraz maryjnych, wskazując na niezwykle rygor i dyscyplinę retoryczną Skargi – mistrza słowa mówionego.

Prawosławny Wschód, który wyraźnie fascynował Skargę i utwierdzał go w staraniach o zjednoczenie wyznaniowe w obrębie Rzeczypospolitej, był tematem rozważań prof. Tomasza Kempy oraz dr. Dariusza Baronasa. Dyskusja dotycząca unii z prawosławiem i poglądu Skargi na Rusinów, jaka wywiązała się po tych wystąpieniach pokazuje, po jak delikatnym gruncie musiał stąpać Skarga w wielokulturowym i wielowyznaniowym Wilnie oraz jakie nadzieje mógł wiązać z kampanią moskiewską Zygmunta III Wazy z lat 1609–1611.

Serię wystąpień konferencyjnych zamknęły dwa komunikaty będące świadectwem trwających jeszcze badań i kwerend bibliotecznych. Paradoksalnie łączy je kwestia drugiego obiegu publikacji i tolerancji religijnej na przestrzeni wieków. Dr. Kęstutis Gudmantas z Instytutu Literatury i Etnografii Litewskiej przedstawił odnaleziony ostatnio przez niego w kolekcji Jabłońskiego, w zbiorach Biblioteki Wróblewskich, dziennik obywatela Wielkiego Księstwa Litewskiego i urzędnika średniego szczebla, kalwinisty Pawła Dowmonta-Siesickiego, będący zapisem wydarzeń lokalnych, krajowych i międzynarodowych z lat 1591–1603. Notatki zostały spisane na końcu postylli Grzegorza z Żarnowca i pominięte w opisie bibliograficznym tego dzieła w kolejnych katalogach bibliotecznych, co może świadczyć o celowym ukryciu tego świadectwa przez kolejnych właścicieli księgi. Dziennik Siesickiego, jak zaznaczył badacz, należy do tradycji dzienników i sylw pisanych

przez kalwinistów w Wielkim Księstwie Litewskim. Chociaż krótszy niż znany już dziennik Jewłaszewicza z tego terenu, jednak jest to niezwykle interesujący zapis życia codziennego obywatela Rzeczypospolitej, w którym regularnie pojawiali się jezuita, z mitycznym już niemal Piotrem Skargą na czele. Historycy kultury WKL z niecierpliwością czekają więc na wydanie dziennika Siesickiego. Natomiast historycy sztuki przeszukują litewskie zbiory ikonograficzne w poszukiwaniu nieznanych wizerunków Piotra Skargi. Badacz portretów Skargi, dr Kazimierz Ożóg, w swoim wystąpieniu inauguracyjnym konferencji, przedstawił główne źródła inspiracji dla autorów wizerunków Skargi, wskazując na kanoniczność portretów jezuitów XVII wieku.

Kontynuując niejako temat drugiego obiegu i ksiąg zakazanych, dr Clarinda Calma i dr Jolanta Rzegocka przedstawiły komunikat dotyczący obecności w Rzeczypospolitej dzieł Edmunda Campiona, współczesnego Skardze męczennika angielskiego, którego główne dzieło polemiczne *Rationes Decem* zostało w Wilnie wydane rok po tajnym druku angielskim (1582), a następnie wydane w Wilnie w roku 1584 w podwójnym tłumaczeniu Skargi i Kaspra Wilkowskiego na język polski. Jest to przykład włączenia angielskich ksiąg zakazanych do oficjalnego obiegu w Rzeczypospolitej i jednocześnie głos Skargi przestrzegający przed podobnymi wydarzeniami w kraju.

Gdy pomiędzy obradami spacerowaliśmy po Wilnie, odkrywaliśmy ślady działalności i obecności Piotra Skargi i jezuitów Wilnie. Tak jak po strasznym roku 1610, a następnie po okupacji moskiewskiej 1655 roku, podobnie po latach okupacji sowieckiej Wilno podniosło się i wróciło do swej świetności, w czym nie mały udział na polu życia intelektualnego i kultywowania pamięci historycznej mają towarzyszący nam badacze litewscy młodego pokolenia. W katedrze wileńskiej (w okresie Litwy radzieckiej galeria malarstwa często wykorzystywana jako sala koncertowa) oglądamy przywróconą do świetności kaplicę św. Kazimierza, którego kult szerzył ks. Skarga, zwiedzamy kościół św. św. Piotra i Pawła na Antokolu, w czasach Skargi jeszcze pod pojedynczym wezwaniem św. Piotra, na którego odbudowę po pożarze 1610 roku zbierał środki Piotr Skarga (w okresie LSRR tutaj przechowywano relikwie św. Kazimierza), zaglądamy do wyremontowanego kościoła św. Kazimierza i działającego przy nim gimnazjum oo. Jezuitów (w okresie LSRR Muzeum Ateizmu), mijamy oddany wspólnocie ewangelicko-augsburskiej zbor (w okresie LSRR sala gimnastyczna) i oglądamy malowidła ścienne w dawnym budynku nowicjatu (w okresie LSRR i obecnie czytelnia), stajemy przy pierwszym budowanym przez jezuitów kościele św. Ignacego w Wilnie (w okresie LSRR magazyn) i podobnie jak Piotr Skarga w 1611 możemy się cieszyć z jego dzieła i traktować je jako wyzwanie do dalszej pracy.